

איסור תלמוד תורה בתשעה באב

- א. פתיחה
- ב. יסוד האיסור בתשעה באב ובבלות
- ג. פקודי ה' יְשָׁרִים מְשֻׁמָּי לַב
1. מהי ה'שמחה' שנאסרה?
- ד. "הָאֵינָק דִּם" ואיסור היסח הדעת
- ה. בין תשעה באב לאבלות - איסור שמחה או חובת דומיה?
1. דיני אבלות - מעצבים מציאות או משקפים מציאות?
- ו. תשעה באב ומצוות תלמוד תורה
- ז. מלכה ושריה בגויים - אין תורה
1. "כיון שגלו ישראל ממקומן אין לך ביטול תורה גדול מזה"
2. "על עֲזָבְכֶם אֶת תּוֹרַתִי אֲשֶׁר נָתַתִּי לְפָנֵיהֶם"
- ח. מה לומדים בתשעה באב?
1. היתר לימוד דברים הרעים
2. לימוד בעיון ופלפול
3. עיסוק בנחמה
- ט. סיום

א. פתיחה

הבן איש חי מספר על תלמיד חכם עצום שהיה לו חשק נפלא ללמוד תורה, וגם כשאירעה לו אבלות המשיך לעסוק בתורה בסתר. כשגילו זאת חבריו הוכיחו אותו על מעשיו המנוגדים להלכה, והשיב להם אותו חכם:

ידעתי כי אני עובר על דברי חכמים, ובוודאי אקבל עונש על זה ביום הדין, אך מוכן אני לסבול ולקבל את העונש ברצון כי לא אוכל להתאפק לסבול הצער מבטול תורה שקשה עלי כמוות.¹

הסיפור הזה ממחיש את האופי יוצא הדופן של איסור לימוד תורה באבלות ובתשעה באב. הרי סביר להניח שאותו חכם לא היה מתיר לעצמו סעודת-מרעים או תשמיש המיטה בימי אבלו, גם אם היה מתאווה לכך מאד; ואם היה עושה כן, היחס ההלכתי כלפיו היה סלחני הרבה פחות.²

יש משהו בעצם האיסור של לימוד תורה שמעורר פליאה, אולי אפילו רתיעה, ובעיקר מציף שורה של סימני שאלה: כיצד ייתכן שהמצווה הגדולה ביותר הופכת פתאום לאיסור? מהו הטעם לאיסור כזה?

1 הובא בשו"ת יביע אומר יו"ד ב, כו, ג.

2 ראו בשו"ת יביע אומר הנ"ל, שהצדיק את מעשיו של אותו חכם על פי דברי הירושלמי, המתיר למי ש"להוט אחר התורה" ללמוד בימי אבלו.

להלן נבקש לעמוד על מקורותיו וגדריו של האיסור, ומתוכם לברר את מהותו הפנימית, ואת האופן שבו הוא מבקש לעצב את יום תשעה באב.

ב. יסוד האיסור בתשעה באב ובאבלות

הברייתא המובאת במסכת תענית (ל, א) משווה את דיני תשעה באב לדיני אבלות: "תנו רבנן: כל מצות הנוהגות באבל נוהגות בתשעה באב". אולם בהמשך, כאשר הברייתא מפרטת את דבריה, מתברר שעל חמשת העינויים,³ המוכרים לנו מיום הכיפורים ושאר תעניות ציבור,⁴ היא מוסיפה איסור אחד בלבד⁵ - האיסור על לימוד תורה:

אסור באכילה ובשתיה,⁶ ובסיכה ובעילת הסנדל, ובתשמיש המטה, ואסור לקרות בתורה בנביאים ובכתובים, ולשנות במשנה בתלמוד ובמדרש ובהלכות ובאגדות.

הברייתא ממשיכה ומאריכה בגדרי האיסור, כפי שיובא להלן, ונראה שהיא רואה בו מאפיין משמעותי וייחודי של קיום האבלות. על כל פנים משמע מדבריה שאיסור לימוד תורה בתשעה באב קשור לאיסור לימוד תורה הנוהג באבל.⁷ איסור זה הובא בגמרא במסכת מועד קטן, כחלק ממכלול דיני האבלות שנלמדו מכמה פרשיות בתנ"ך, ובראשן הציווי שנאמר לנביא יחזקאל (כד, טז-יז):

בְּיָדָם הִנְנִי לִקְחַ מִמֶּךָ אֶת מַחְמַד עֵינֶיךָ בְּמַגְפָּה וְלֹא תִסְפְּד וְלֹא תִבְכֶּה וְלֹא תִבּוֹא
דִּמְעָתְךָ. הֲאֵנֶק דָּם, מִתִּים אֶבֶל לֹא תַעֲשֶׂה, פְּאָרְךָ חִבּוּשׁ עֲלֶיךָ וְנִעְלֶיךָ תֵּשִׂים
בְּרַגְלֶיךָ, וְלֹא תַעֲטֶה עַל שִׁפְם וְלֶחֶם אֲנָשִׁים לֹא תֹאכַל.

יחזקאל מצטווה שלא לנהוג במנהגי אבלות, אף שאשתו, מחמד עינו, תילקח ממנו במגיפה. זאת כסמל לכך שבני ישראל עתידים לא לנהוג מנהג אבלות, כאשר ייודע להם על חורבן המקדש.⁸ מכאן למדו חכמים שכל מה שנאסר ליחזקאל (כגון: לחלוץ את נעליו) מהווה חיוב באבלות רגילה.⁹

3 מלבד רחיצה, שנוכרה בסוגיה קודם לכן.

4 בשאלת היחס בין החיוב בעינויים אלו בתשעה באב מצד תענית ציבור, ובין החיוב מצד אבלות שעולה מן הברייתא, דנו הקרן אורה על אתר (ד"ה שם גמרא כל) והמנחת חינוך (שיג, אות יט).

5 הראשונים אכן התקשו להבין כיצד ליישב את ההצהרה הגורפת עם היישום המצומצם יחסית. ראו בריטב"א (שם ד"ה ת"ר) ובתורת האדם לרמב"ן, שער האבל, ענין אבלות ישנה.

6 אכילה ושתיה לא נאסרו באבל כמובן, כפי שהעיר רש"י (ד"ה אסור).

7 אולם אין הכרח שיש השוואה מוחלטת ביניהם, כפי שיבואר להלן, ובדומה לדיני רחיצה שנוהגים בצורה שונה באבל ובתשעה באב (ראו למשל במאירי שם ד"ה זה).

8 שם, פסוקים כא-כד. בטעם הדבר שישאל לא ינהג מנהגי אבלות ראו ברש"י ובמלבי"ם שם.

9 יש מקום גם ללמוד מנבואת יחזקאל על הדמיון העקרוני בין מנהגי האבלות על מת לאופן

אחת ההוראות שנאמרו ליחזקאל היא: "הֶאֱנַק דָּם". בפשטות, כוונת הדברים היא שעליו להיאלם ולהחניק את זעקות השבר, המאפיינות אבלות רגילה, וכפי שנאמר בירושלמי (מועד קטן ג, ה): "האנק דום מיכן שהוא [= אבל רגיל] צריך לצווח".¹⁰ אולם התלמוד הבבלי (מועד קטן טו, א) דרש אחרת:

אבל אסור בשאילת שלום, דקאמר ליה רחמנא ליחזקאל הֶאֱנַק דָּם...
אבל אסור בדברי תורה, מדקאמר רחמנא ליחזקאל דָּם.

המפרשים התלבטו כיצד להבין את הדרשה. יש שפירשו אותה על דרך השלילה, בדומה לשאר הדינים שנלמדו מיחזקאל,¹¹ אבל הדרך הרווחת יותר במפרשים היא שהציווי הזה יוצא דופן, והוא מבטא דווקא פעולות שבהן יחזקאל נדרש לנהוג כמו אבל רגיל. וכך כתב רש"י (שם ד"ה דהא):

אמר ליה רחמנא ליחזקאל האנק דום - כלומר, בדבר זה תנהוג אבילות: שתדום ולא תשאל לשלום.

פירוש זה הולם את פשט לשון הגמרא, אך הוא מעורר כמה קשיים. ראשית, כיצד החליטו חז"ל שדווקא פעולות אלו של יחזקאל משקפות מנהגי אבלות רגילים, בניגוד לשאר הפעולות שלו שמנוגדות לאבלות רגילה? התוספות (סוכה כה, ב ד"ה שהרי) הסבירו כי כיוון ששאלת שלום ולימוד תורה הן פעולות שאדם רגיל אינו נמנע מהן, על כרחו שיחזקאל נמנע מהן כביטוי לאבלות (בניגוד לנעיילת מנעלים, שהיא פעולה רגילה, ולכן נאמר לו להמשיך בה כאחד האדם ובניגוד למנהג האבלים).

אפשר גם לראות רמז לכך בפשטי המקראות:¹² במחצית השנייה של נבואת יחזקאל (פסוקים כב-כד) נאמר לישראל שכאשר תגיע בשורת החורבן ינהגו אף הם כיחזקאל ויימנעו ממנהגי אבלות: "וְעִשְׂיָתֶם פְּאֶשֶׁר עָשִׂיתִי עַל שָׁפָם לֹא תַעֲטוּ וְלֶחֶם אֲנָשִׁים לֹא תֹאכְלוּ". אין בפסוקים מקבילה לציווי "הֶאֱנַק דָּם",¹³ ומכאן אפשר ללמוד שציווי זה איננו חלק מההתנהגות החריגה שהצטווה בה יחזקאל, אלא דווקא ביטוי לאבלות רגילה.¹⁴

הרצוי של האבלות על החורבן.

10 וכן פירש הרד"ק ביחזקאל שם; ראו גם בחזקוני (ויקרא י, ג) על שתיתקו של אהרן.
11 כך למשל כתב הר"ן (שם ד"ה אבל): "האנק דום פירוש האנק ותצעק ממה שהעולם דוממין ושותקין וזהו דברי תורה". דהיינו, יחזקאל הצטווה לדבר בדברי תורה, שאבל רגיל נדרש לידום מהם.

12 יש מקום גם ללמוד זאת מן המיקום של המילים בתחילת הפסוק, כהנחיה כללית שקודמת לציווי "מִתִּים אָבֵל לֹא תַעֲשֶׂה".

13 ראו בסוף פסוק כג: "וְנִהְיֶתֶם אִישׁ אֶל אָחִיו".

14 ראו כעין זה, וכן הצעה נוספת, במאירי מועד קטן טו, א ד"ה אבל אסור.

השאלה היסודית יותר שיש לשאול היא: מדוע הצטווה יחזקאל לנהוג בעניינים אלו כאלו רגיל? התוספות (מועד קטן טו, א ד"ה אסור) כתבו שיחזקאל "היה צריך להראות בקצת דברים שהוא אבל", כדי שהצופים יבינו שיש משהו חריג בכך שאינו נוהג בשאר מנהגי האבלות. ברם עדיין לא ברור מדוע הוחרגו דווקא דינים אלו.

נראה שאפשר להסביר זאת בכך שמנהגי האבלות מתחלקים לשני סוגים: חוויה פנימית וביטויים חיצוניים. נעילת הסנדל, רחיצה וכדומה, הן פעולות חיצוניות שההימנעות מהן מפגינה את האבל ומחזקת אותו.¹⁵ אולם ההיאלמות מדברי תורה ומאמירת שלום היא חלק מהחוויה הפנימית של האבלות. אם יחזקאל היה מצטווה לעסוק בתורה ולפטפט עם חבריו - הוא כלל לא היה אבל. כל הערך הסמלי של מעשיו קיים דווקא כשהוא דומם כאבל, ויחד עם זאת אינו נותן ביטוי חיצוני לאבלו. אולי דווקא משום כך בחרה הברייתא הנזכרת לעיל באיסור לימוד תורה כביטוי להשוואה בין דיני תשעה באב להלכות אבלות; מפני שאיסור זה עומד בלב החוויה הפנימית של האבלות, המשותפת לאבלות היחיד ולאבלות הציבור, בשעה שביטויי אבלות חיצוניים אינם חופפים בהכרח.¹⁶

ג. פְּקוּדֵי ה' יִשְׂרָאֵל מְשֻׁמְחֵי לֵב

באיזה מובן סותר לימוד התורה את חווית האבלות? מפשט הסוגיות עולות שתי אפשרויות עקרוניות: שמחה והיסח הדעת. נפתח באפשרות הפשוטה יותר, שמפורשת לכאורה בהמשך הברייתא במסכת תענית:

ותינוקות של בית רבן בטלין, משום שנאמר פְּקוּדֵי ה' יִשְׂרָאֵל מְשֻׁמְחֵי לֵב.

כלומר, דברי התורה משמחים את הלב, ועל כן אין לעסוק בהם בתשעה באב.¹⁷ כך עולה גם מדברי כמה מן הראשונים ביחס לאבל.¹⁸ על דברי הגמרא (מועד קטן כא, א) שאסרה על אבל ללמוד תורה, כתב רש"י (שם ד"ה ואסור):

15 הבכי נאסר אף הוא על יחזקאל, אף שמדובר בביטוי של רגש פנימי, אך ההימנעות מבכי עניינה הימנעות מביטוי חיצוני של רגש פנימי, ואין זאת שהוא הצטווה לחייך או לצחוק.

16 ראו בדברי החתם סופר (כתובות ו, ב ד"ה שנאמר), שיחזקאל נמנע מדברי תורה משום שזהו המכנה המשותף של אבלות יחיד ואבלות על המקדש: "הא דציוה הקדוש ברוך הוא שיחזקאל לא יראה שום סי' אבילות היינו להורות... כי יבחר מות מחיים לדור ההוא, בעלי חורבן בהמ"ק, וא"כ ממילא מובן מ"ט נאסר בדברי תורה משום דהך צערא דחורבן בהמ"ק גופי' כדאי שלא לעסוק בפקודי ה' ישרים משמחי לב".

17 בגמרא במסכת ערכין (יא, א) מבואר שהפסוק מתייחס דווקא ללימוד תורה ולא לכל מצוות התורה, כפי שהוכיח בשו"ת אמרי יושר (ב, סח), ולא כמו שכתב בשו"ת בנין אב (ה, עא).

18 ראו גם במדרש: "פקודי ה' ישרים משמחי לב זה אהרן שהיה לבו עזב עליו בשביל בניו שמתו כיון

והא דאמר (סוכה כה, א) אבל חייב בכל המצות האמורות בתורה חוץ מן התפילין - התם שאר מצות בעלמא, אבל הני - אית בהו שמחה.

לימוד תורה שונה משאר כל המצוות, שאבל חייב בהן ככל אדם, משום שבדברי תורה יש שמחה. כך כתב הריטב"א (מועד קטן טו, א ד"ה אבל) במענה לשאלה זו, תוך שהוא מצטט את דברי הגמרא בתענית שנאמרו ביחס לתשעה באב: "והכא פשיטא ליה דאסור בדברי תורה שהן משמחי לב". אף הרמב"ן (תורת האדם, שער האבל, ענין האבלות, ס) נימק את האיסור ללמוד תורה כל שבעת ימי האבל (ולא רק ביום הראשון) בכך שדברי תורה משמחי לב.¹⁹

1. מהי ה'שמחה' שנאסרה?

ראינו אם כן שאחד היסודות המבוססים לאיסור לימוד תורה, הן בתשעה באב והן באבלות, הוא יסוד השמחה. אך מהי בדיוק אותה 'שמחה'?²⁰ נחدد יותר: האם באמת השמחה היא החוויה הראשונית שהיינו מקשרים ללימוד תורה? וודאי אצל תינוקות של בית רבן, שנהגו לברוח מבית הספר כל אימת שיכלו (כבר בימי חז"ל)?²¹

שנתייחד עליו הדבור שמח ומנין שנאמר וידבר ה' אל אהרן" (ויקרא רבה (וילנא) שמיני יב, ג).
 19 וכן כתב בפשטות הש"ך (יו"ד שפד, א) שזה טעם האיסור, והעיר עליו בהגהות אמרי ברוך (שם).
 20 הט"ז (יו"ד רכא, מג) הסביר את האיסור שחל על מודר-הנאה ללמוד מן הספר שנדר ממנו, בכך שבניגוד לכל המצוות כולן, ש-"לאו ליהנות ניתנו", "דהכא דודאי התורה משמחת לב שהרי אסור ללמוד בימי אבלו". כלומר, האיסור ללמוד בזמן האבלות נובע מכך שהלימוד גורם שמחה והנאה, ובאותה מידה אסור ללמוד מתוך ספר שאסור בהנאה. למעשה, הט"ז מחבר בדבריו בין שני מושגים: 'שמחה' ו-'הנאה'. מדבריו עולה שמדובר בדבר אחד, והשמחה שנאסרה באבלות היא-היא ההנאה שנאסרה למודר הנאה (את יסוד איסור ההנאה לאבל אפשר למצוא גם ברמב"ן (תורת האדם, שער האבל, ענין האבלות, ס) שהסביר את ההימנעות ממצוות עונה בזמן האבלות בכך שזו "הנאה דמצוה"). וכן כתב כבר רבי אברהם מן ההר (נדרים מח, א) בהסבר דין זה:
 "מצות לימוד... עיקר הציווי הוא כדי לצייר האמת ולהתענג וליהנות במדע לשמח לבבו ושכלו, כדכתיב פקודי י"י ישרים משמחי לב. ומשום הכי אבל אסור לקרות בתורה ובנביאים ובכתובים, מפני שהם משמחים לבו על כרחו. הילכך לא שייך למימר במצות תלמוד דלא ניתן ליהנות, שעיקר מצותו היא ההנאה והתענוג במה שמשיג ומבין בלימודו."
 אולם ר' מאיר אריק (מגדולי גליציה, 1855-1925) השיג על דברי הט"ז (בשו"ת אמרי יושר ב, סח), והוכיח שמדובר בשני מושגים שונים ומובחנים. כך למשל במצוות לולב, אדם יכול לשמוח עם הלולב, בלי שייחשב שהוא נהנה ממנו. יש מקום לדחות ראייה זו ולטעון שבמצוות לולב הלולב משמש רק תוסף חיצוני שמתלווה לשמחה עצמה, ולא החפץ שמעורר את השמחה, וזאת בניגוד לדברי התורה, וצ"ע.
 21 ילקוט שמעוני במדבר תשכט; רמב"ן במדבר י, לה.

נראה שהמקור המחדד יותר מכל את מושג השמחה הוא מחלוקת התנאים בביריתא במסכת תענית (ל, א), על פי גרסת הרי"ף (תענית י, א מדפי הרי"ף) והרא"ש (תענית ד, לד):²²

אסור לקרות בתורה בנביאים ובכתובים, ולשנות במשנה בתלמוד ובמדרש ובהלכות ובאגדות. אבל קורא הוא במקום שאינו רגיל לקרות ושונה במקום שאינו רגיל לשנות,²³ וקורא בקינות, באיוב ובדברים הרעים שבירמיהו. ותינוקות של בית רבן אינן בטלים בו, דברי רבי מאיר.

רבי יהודה אומר: אף אינו קורא במקום שאינו רגיל לקרות, ואינו שונה במקום שאינו רגיל לשנות, אבל קורא הוא באיוב ובקינות ובדברים הרעים שבירמיהו, ותינוקות של בית רבן בטלים בו, משום שנאמר פקודי ה' ישרים משמחי לב.

לפי גרסה זו,²⁴ רבי מאיר ורבי יהודה נחלקו בשתי נקודות: האם מותר לקרוא ולשנות במקום שאינו רגיל בו?²⁵ (לרבי מאיר מותר ולרבי יהודה אסור), והאם תינוקות של בית רבן בטלים בו (לרבי מאיר לא ולרבי יהודה כן).

הראשונים כולם הסבירו שרבי מאיר מתיר ללמוד במקום שאינו רגיל בו, מפני שהלימוד של נושא לא-מוכר גורם לאדם צער במקום שמחה,²⁶ ומשום כך אין בכך סתירה לאבלות.²⁷ יתר על כן, יש מהראשונים שאף כתבו לאור זאת שאסור ללמוד בשבתות וימים טובים נושאים לא מוכרים, משום הצער שבדבר.²⁸ ברם מה סובר ר' יהודה? מדוע הוא אוסר גם לימוד במקום שהאדם אינו מורגל בו, המסב לו צער?²⁹

22 גרסה זו נמצאת בכל כתבי היד, וכן בסידור רב עמרם גאון (סדר תשעה באב ד"ה ומיחיבינן).

23 היתר זה הובא, באין חולק, ביחס לאבלות רגילה, בירושלמי (מועד קטן ג, ה).

24 בגרסת הדפוסים (וילנא, ונציה, פיזרו) שמו של רבי מאיר אינו מופיע, ותנא קמא מסכים עם רבי יהודה שתינוקות של בית רבן בטלים בתשעה באב.

25 בפשטות הכוונה היא למקום בטקסט שאינו רגיל ללמוד אותו (וכן מפורש בראשונים שייזכרו להלן), אולם במנורת המאור (אלנקאווה, פרק ו, עמ' 512) פירש שהכוונה היא לשינוי מקום גיאוגרפי.

26 יש לדון ביחס בין קביעה זו לבין דברי הגמרא ביומא (כט, א) ש"מיגמר בעתיקתא קשיא מחדתא", ואולי יש לחלק בין נושא חדש לסוג עיסוק שהאדם אינו מורגל בו; ראו בגמרא במסכת חגיגה (י, א) על "הפורש מתלמוד לתלמוד".

27 רבנו גרשום שם ד"ה קורא; רבנו חננאל שם ד"ה ת"ר; רש"י שם ד"ה במקום; ועוד. ראו בספר משיבת נפש (ויקרא כו) שהוסיף שלא רק לימוד במקום שאינו רגיל בו גורם לצער, אלא גם לימוד של חוקים שאין בהם היגיון וטעם המובן בקלות לשכל האנושי.

28 אור זרוע חלק ב, הלכות מוצאי שבת סי' פט. וראו: שו"ת יביע אומר ב, יח; הרב משה מנחם הכהן שפירא, לימוד בדברים הקשים בשבת יום טוב וחול המועד, בית הלל ז (תשס"א), עמ' נו-נו.

29 אפשר, כמובן, שרבי יהודה כלל אינו מכיר בסברה של רבי מאיר, ואין הוא סבור שהלימוד

המהרש"ל (שו"ת מהרש"ל סי' סו) והט"ז (או"ח תקנד, ב) ביארו זאת באופן הבא: אמנם במהלך הלימוד של נושא לא-מוכר הלומד מתאמץ ומצטער, אך בסופו של דבר "אחר העיון תבא לו שמחה", ורבי יהודה סבור באופן עקרוני שגם מעשה הכרוך במאמץ וצער נחשב כמעשה משמח אם בסופו של דבר יביא לידי שמחה.³⁰ יש מקום להסביר באופן דומה גם את דין התינוקות: אמנם בזמן הלימוד הם אינם נלהבים לרוב, אך בסופו הם עשויים לחוש סיפוק.³¹

אולם ערוך השולחן (או"ח תקנד, ב-ג) טען שלתינוקות אין שמחה גם בסוף הלימוד, ומשום כך יש לבאר את המחלוקת כולה באופן אחר. לדעתו, רבי יהודה סבור שאמנם יש צער מסוים בלימוד דבר חדש או בלימוד של תינוקות, אולם "אין הצער שוה בעיקר שמחת הנפש כשלומדת תורת ה', אף על פי שאינו שמח שמחת הגוף בפועל, מכל מקום הנפש הישראלית שמח מזה".³² דהיינו, השמחה של הלימוד איננה בחוויה האינטלקטואלית (שאולי קרובה יותר למושג 'הנאה'), שהיא חוויה המשתנה בין לומד ללומד ובין ספר לספר; אלא עיקרה שמחת הנפש הפנימית מן המפגש עם דבר ה' המופיע בתורה, ושמחה זו קיימת גם בנפש התינוקות וגם כשאדם לומד במקום שאינו רגיל בו.³² כעין דבריו כתב גם הגרי"ד סולובייצ'יק (שיעורי הרב, אבלות ותשעה באב, סי' כב) שזו משמעות הפסוק "פקודי ה' ישרים משמחי לב" שהובא דווקא בדברי רבי יהודה: דברי התורה נחשבים כדבר המשמח את הלב, אף אם החוויה החיצונית של הלימוד היא של צער.³³

לסיכום, את ה'שמחה' שנאסרה ביחס לדברי תורה אפשר להבין בשתי דרכים: כחוויה מוחשית של שמחה והנאה, או כשמחה פנימית של הנפש הנובעת מן המפגש עם

של נושאים חדשים מהווה קושי מיוחד, אך אם כן אין כל שאלה עקרונית בבסיס מחלוקתם וכן אין קשר בינה ובין המחלוקת בשאלת התינוקות של בית רבן.

30 כך מוכיח הט"ז (שם) משיטת רבי יהודה (מועד קטן ט, ב) המתיר לאשה לטפול את בשרה בסיד בחול המועד, משום "שאף על פי שמצירה היא עכשיו - שמחה היא לאחר זמן". יצוין כי בסוגיית הריצה בשבת דעת הט"ז (או"ח שא, א) היא שהנאה שלאחר זמן איננה מתירה את הפעולה כעת, ואילו המגן אברהם (שם, ה; על פי מחצית השקל שם) סבור שגם הנאה מאוחרת מחשיבה את הריצה כפעולה של הנאה.

31 האחרונים הסבירו את איסור התינוקות בדרכים אחרות. לדעת המגן אברהם (תקנד, ב) הדבר נובע מכך שגם לתינוק יש שמחה בקריאה אף אם אינו מבין, ואילו לדעת הט"ז (שם, א) האיסור הוא משום השמחה של המלמד.

32 וכעין זה מבואר באריכות בספר אהל המועד קח, ו.

33 הרב סולובייצ'יק הוסיף שעל פי הבנה זו איסור לימוד תורה בתשעה באב תלוי בקיום מצוות תלמוד תורה. משום כך טען, למשל, שתורה שבכתב אסור לקרוא אפילו בלי הבנה, משום שהיא נחשבת "חפצא של תורה בפני עצמה" ודי בכך כדי לקיים מצוות תלמוד תורה, ואילו תורה שבעל פה אסור דווקא ללמוד מתוך הבנה.

התורה. לפי האפשרות הראשונה, לימוד התורה הוא רק דוגמה לפעילות שיכולה להיות חיונית ומשמחת, ויש לבחון בכל מצב אם אכן קיימת שמחה כזו, ואילו לפי האפשרות השנייה ישנה שמחה פנימית המוטבעת באופן מהותי בלימוד התורה, והיא סותרת את חובת האבלות.

ד. "הַאֲנֵק דָּם" ואיסור היסח הדעת

הגמרא במסכת מועד קטן (טו, א) למדה את איסור לימוד תורה מן הצייווי "הַאֲנֵק דָּם" שנאמר ליחזקאל, וממנו נלמד גם איסור אבל בשאלת שלום.³⁴ הירושלמי, לעומת זאת, למד את האיסור מן הפסוק המתאר את מעשיהם של רעי איוב (איוב ב, יג):

וַיֵּשְׁבוּ אֹתוֹ לְאֶרֶץ שְׁבַעַת יָמִים וְשְׁבַעַת לַיְלֹת וְאֵין דְּבַר אֱלֹוֵי דְבַר פִּי רָאוּ פִי גְדֹל הַכָּאֵב מְאֹד.

וכך דרשו בירושלמי (מועד קטן ג, ה):

"וְאֵין דְּבַר אֱלֹוֵי דְבַר" - ואפילו דבר של תורה.³⁵

המשותף למקורות של הבבלי ושל הירושלמי הוא שאיסור לימוד תורה מהווה חלק מחובה רחבה יותר של שתיקה. כך כתב הרמב"ם בהלכות אבל (ה, כ):

אם בשאלת שלום נאסר באבל קל וחומר שהוא אסור להרבות דברים ולשחוק שנאמר דום.

רעיון זה מובא גם בפסיקתא זוטרתא (בראשית כה, כט):

מפני מה מנחמין האבלים בבצים, לפי שכשם שאין פה לביצה שהיא עגולה, כך אסור לאבל להרבות דברים, שנא' וידום אהרן, ואומר ישב בדד וידום.

כלומר, חלק מחוויית האבלות היא השתיקה מן הדיבור בענייני העולם, בין בשאלת שלום לחברים ובין בדברי תורה, וההתמקדות בתחושת האבל והצער.³⁶

רעיון דומה כתב המהרש"א (חידושי אגדות תענית ל. ד"ה ואסור):

34 לעיל הרחבנו על צורת הלימוד של איסורים אלו מן הפסוקים.

35 בירושלמי נתון עצם האיסור במחלוקת בין רבי יוחנן לריש לקיש.

36 ראו בשו"ת תשובות והנהגות (ג, שעו): "מה שנהגו היום הרבה אבלים לשוחח בימי האבילות על שאר ענינים כגון עניני העיר או אפילו פוליטיקה נראה דיש בזה איסור... שאינו הלכה בשאלת שלום לבד אלא לשתוק לגמרי כמ"ש, רק לדין מקילין בסיפור פעולות הנפטר דהוי טובה לנפטר ומעיקר המצוה, וגם האבלים מתנחמים בכך, אבל לדבר דיבורים בעלמא עובר על האנק דום".

נראה דלאו משום שמחה נגעו בה, דלא מיייתי האי קרא דמשמחי לב אלא בסיפא גבי תינוקות של בית רבן. אבל בשאר כל אדם איכא טעמא אחרינא - משום שלא ישכח אבלו של יום, ובשאר עסקים נמי אסור מהאי טעמא, ולרבותא נקט.

המהרש"א טוען שעיקר האיסור איננו משום השמחה שבלימוד, אלא משום האיסור להסיח את הדעת מן האבלות אל עניינים אחרים, כאשר לימוד תורה הוא דוגמה בעלמא. מדבריו עולה שיהיה אסור באותה מידה גם לקרוא בספרים ועיתונים ושאר דברים המסיחים את הדעת,³⁷ וכן כתב ערוך השולחן בהלכות אבלות (יו"ד שפד, ט): "הדבר פשוט שאסור לו לאבל ללמוד בשארי חכמות וכל שכן לקרא בכתבי עתים או באיזה מחברת שהוא שלא יסיח דעתו מאבלותו".³⁸ לעומת זאת, על החזון איש מסופר שהיה קורא בספר 'סדר הדורות' ביום תשעה באב משום שאין זה 'תורה',³⁹ ואף הרב עובדיה יוסף (חזון עובדיה ארבע תעניות, עמ' שטו-שטז) הכריע שאין איסור גורף על היסח הדעת בתשעה באב.⁴⁰

יש מי שראה בסברה זו פתח לקולא מעשית. כך כתב המאמר מרדכי (תקנ"ג, ב):

אי לאו דמיסתפינא מחברותא הוה אמינא דאפי' ביום ט"ב עצמו היה לנו להתיר דבעוונותינו הרבים נתקלקלו הדורות וביום ט"ב עצמו מטיילין בשווקים ומשיחין שיחת חולין ואפי' היוודעים ספר וקצת הלומדים מקילין בזה ופשיטא דטפי הוה עדיף להו ללמוד...

כלום אסור אלא כדי שיהיו יושבין בענייני צער ואבלות ומתוך כך זוכרין ודואגים על חרבן הבית והנה מטיילין ומשיחין שיחת חולין ומשיחין דעתן מן האבלות ומתוך כך באים לידי שחוק והיתול. אלא דמאחר שאיסור ברור הוא בש"ס ופוסקים פשיטא דאין לנו כח להקל ושומר נפשו ירחיק עצמו משחוק והיתול.

37 עם זאת, יש להעיר כי בדברי המהרש"א נראה שגם מצד שמחה יש לאסור את הלימוד, שהרי משום כך אסרה הברייתא ללמד את התינוקות.

38 דברים ברוח זו נמצאים גם בספר יוסף אומץ (לרבי יוסף יוזפא ב"ר פינחס האן, 1570-1637) חלק א, דיני תשעה באב, סי' תתפו: "הטיוול בעצמו אפילו יחף הוא איסור גדול בתשעה באב, וכל שכן אותם השוחקים שבוודאי אין זוכין לנחמה, רק ישב בדד וידום, או יתעסק בקינות ובדברים הרעים שבירמיה, ולא יסיר האבל מליבו".

39 ארחות רבנו חלק ב, עמ' קמב. ראו: כל המתאבל עליה, פרק ל, הע' 33.

40 היה מקום לחלק בעניין זה, בדומה לאיסור מלאכה, בין קודם חצות לאחר חצות, כפי שכתב הלבוש (או"ח תקנט, י'): "נוהגין שלא לשחוט ולא להכין צרכי סעודה עד לאחר חצות, כדי שיהא יושב ושומם באבילות של ירושלים, ולהתעסק ולהתאונן בנהי וקינות ולא בדברים אחרים המשמחים ומסיחים את לבו מן האבילות".

המאמר מרדכי טוען שעיקר הטעם של איסור לימוד תורה הוא מניעת היסח הדעת מן האבלות. כיוון שכך אין טעם לשמור על האיסור בזמן שהאלטרנטיבה היא עיסוק בשיחה ודברי חולין. אף שאין הוא מעז לבטל את האיסור כליל, בהמשך דבריו הוא מכריע בשל כך שלא לנהוג כשיטת האוסרים ללמוד גם בערב תשעה באב.

השלכה אפשרית נוספת היא לימוד תורה בהרהור: המהרי"ל (סי' רא) ובעקבותיו השולחן ערוך (או"ח תקנד, ג) אסרו לימוד תורה בהרהור משום שיש בו שמחה. אולם לפי התפיסה שרואה את מוקד האיסור בחובת השתיקה, אפשר שהדבר יהיה מותר.⁴¹

ה. בין תשעה באב לאבלות - איסור שמחה או חובת דומיה?

לאחר שראינו שני יסודות אפשריים לאיסור לימוד תורה: יסוד השמחה ויסוד הדומיה, יש מקום לשאול אם תשעה באב ואבלות נבדלים בנקודה זו, שכן דין 'האנק דם' הובא בגמרא ביחס לאבלות, ואילו עניין השמחה נזכר בברייתא ביחס לתשעה באב. הדיון העיקרי בראשונים בשאלה זו נסוב סביב סוגיית לימוד 'דברים הרעים' במהלך אבלות רגילה.

בברייתא במסכת תענית (ל, א) נאמר ביחס לתשעה באב: "אבל קורא הוא באיוב ובקינות ובדברים הרעים שבירמיהו", ובנקודה זו אין מחלוקת בין רבי מאיר לרבי יהודה. בגמרא במועד קטן לעומת זאת, לא הובאה הסתייגות כזו ביחס לאבל, והראשונים התלבטו כיצד להבין זאת. בתשובה מאת ר"י הזקן, המובאת בתוספות (מועד קטן נא, א) ובאור זרוע (חלק ב, הלכות אבלות, סי' תלז), נאמר שרבנו תם התלבט בשאלה זו: בצעירותו סבור היה שאסור ללמוד עניינים אלו באבלות רגילה, משום שאבלות יחיד חמורה מתשעה באב, ואילו בזקנותו הוכיח מדברי הירושלמי, שהביא את ההיתר ללמוד במקום שאינו רגיל גם ביחס לאבל, שאין לחלק בין הדינים.⁴²

מדברי הראשונים עולה שההתלבטות קשורה להבנת דין 'האנק דם' שנאמר באבלות. כך למשל נאמר בתוספות (שם) שלדעת האוסרים משמע שהחובה לידום היא כללית, ואילו המתירים סבורים שלא נכלל בה אלא "דבר המשמחו". דברים מפורשים יותר כתב הרמ"ך (רבי משה הכהן מלוניל, המאה ה-12) בהגותו על הרמב"ם (אבל ה, א):

41 בנין אב ה, עא. ויש להסתפק מה יהיה הדין אם נדגיש את ממד "היסח הדעת" שבחובת השתיקה.

42 עם זאת, יש שהבינו בירושלמי שהתיר אבל דווקא קריאה במקום שאינו רגיל, ולא קריאה בדברים הרעים (ראו קרן אורה תענית ל, א ד"ה שם גמרא ר'). הרב אלישיב (הערות הגרי"ש אלישיב, ליקוטים, הלכות תשעה באב, אות ד) ביאר שכיוון שאסור לאבל לקרוא בדברים הרעים - התירו לו ללמוד במקום שאינו רגיל בו.

בתשעה באב הוא דאמרינן מותר לקרות בדברים הרעים, דמשום שמחה הוא דאסרו לקרות בתורה, ובדברים הרעים ליכא שמחה, אבל באבל חזו מקרא דהאנק דום דחייב לעמוד דומם, ואם יקרא בדברים הרעים לא עביד דממה.

הרמ"ך מחלק באופן מהותי בין האיסור בתשעה באב שקשור ל'שמחה', לאיסור באבלות שנובע מחובת ה'דממה'. כעין דבריו כתב גם המאירי (מועד קטן טו, א ד"ה אבל): "שבאבל הדבר תלוי בשתיקה ובתשעה באב אינו תלוי אלא בצער".⁴³

לפי שיטות אלו, איסור השמחה קיים אמנם בתשעה באב כמו באבל, אך חובת השתיקה נקבעה באבלות יחיד בלבד. ואכן, איסור שאלת שלום, שנלמד אף הוא מ'הַאֲנָק דם', הובא בתוספתא (תענית ג, יב) כסוג של מידת חסידות ביחס לתשעה באב: "אין שאילת שלום לחבירים בתשעה באב ולהדייטות בשפה רפה",⁴⁴ ואף לא נהגו למעט ביום זה בדיבור.⁴⁵

מה פשר החילוק בין התחומים? מדוע החובה לידום לא נאמרה גם בתשעה באב?⁴⁶ אפשר לבאר זאת בשתי דרכים:

אפשרות אחת קשורה לחילוק יסודי שכבר עמדו עליו האחרונים בין 'אבלות חדשה' ל'אבלות ישנה'. אבלות חדשה המתרגשת על האדם היא חוויה פנימית שעולה מתוכו, ודיני האבלות רק מסייעים בידו לבטא ולהפגין אותה. לעומתה, האבלות הישנה היא מצב תודעתי לא-טבעי, שהאדם צריך להיכנס לתוכו בצורה מלאכותית.⁴⁷ משום כך,

43 אמנם, נראה שהוא מחלק בין היום הראשון של האבלות - שבו יש חובה לידום באופן מוחלט, לשאר ימי האבלות - שבהם (לפי המנהג שהתקבל בימיו) מותר לקרוא בדברים הרעים. זו ההבנה המסתברת של סוף דבריו, שכתב "ומ"מ אנו נוהגין שמיום ראשון ואילך קורא בדברים הרעים", אך אפשר גם שהתכוון להתיר את הקריאה בדברים הרעים כבר מתחילת היום הראשון, וצריך עיון. ראו על כך בספר אהל המועד סי' קח.

44 וכן כתב הרמב"ם (תעניות ה, יא): "תלמידי חכמים אין נותנין זה לזה שלום בתשעה באב, אלא יושבים דוים ונאנחים כאבלים, ואם נתן להם עם הארץ שלום מחזירים לו בשפה רפה וכובד ראש".

45 תשובות והנהגות ג, שפה: "בת"ב אף שנהג בו דיני אבילות, ואסור לומר שלום, ואפילו צפרא טבא אסרו... מ"מ לדבר לא שמענו איסור... כיון שמותר בו משא ומתן במקום שנהגו, ולדידן נהגו במשא ומתן לאחר חצות שוב אין בו איסור ריבוי דברים כמו באבילות".

46 לפי הדעה שנדחתה על ידי הרמב"ן (תורת האדם, שער האבל, ענין האבלות, ס), שאיסור לימוד תורה נאמר רק ביום הראשון של האבלות, אפשר להבין שמשום כך אין הוא קיים במלוא תוקפו בתשעה באב.

47 ראו למשל בשיעורו של הגרי"ד סולובייצ'יק, "האבכה בחודש החמישי?", באתר בית המדרש הווירטואלי של ישיבת הר עציון: "תענית עקב אירועים היסטוריים נובעת מסוג מיוחד במינו של זכרון, דרכו עם ישראל מסוגל לחיות ולחוות את העבר... התופעה הזאת, אשר בה

דווקא באבלות רגילה אנו מורים לאבל לדמום, ובכך לתת לתחושות האבל הטבעיות להציף את לבו. אולם בתשעה באב אין בהכרח לכל אדם תחושות טבעיות כאלו, ועל כן אין אנו מורים לו לשתוק, אלא דווקא ממליצים לו לקרוא בדברים הרעים שיעוררו את לבו לצער החורבן. ואכן בספר הכל בו (סי' סב) כתב שההיתר ללמוד בדברים הרעים הוא "כדי להזכיר חרבן בית המקדש", ודייק מכך הרב אליעזר טוקר (אהל המועד ח"ב סי' קח) שזהו "היתר מיוחד שהתירו חכמים שיעסוק אדם בענייני החורבן".⁴⁸

אפשרות אחרת, עקרונית יותר, קשורה לאופי האבלות ומטרתה הסופית בכל אחד מן המקרים. מטרתה של אבלות רגילה היא הכלה של המצב הקיים, תוך איזון בין מתן ביטוי לתחושות העצב לקבלת ניהומים והשתדלות בכבוד המת. תשעה באב, לעומת זאת, נחשב כתענית ציבור, וככזה יש בו מרכיב משמעותי של תשובה ושל תיקון, כפי שכתב הרמב"ם (תעניות ה, א): "יש שם ימים שכל ישראל מתענים בהם מפני הצרות שאירעו בהן כדי לעורר הלבבות ולפתוח דרכי התשובה". כיוון שכך, השתיקה הולמת דווקא את האבלות הרגילה, שעניינה קבלה והכלה של המציאות, ולא את תשעה באב שעניינו שינוי ותיקון - "קומי רגלי בליל [בלילה קרי] לראש אשמרות שפכי כמים לפרך נכח פני א-דני" (איכה ב, יט).⁴⁹

1. דיני אבלות - מעצבים מציאות או משקפים מציאות?

לסיום דיון זה, יש להעיר על שאלה כללית בדיני האבלות, הבולטת במיוחד בענייננו: האם דיני האבלות מבקשים לעצב את המציאות או לשקף אותה? דהיינו, האם פעולות מסוימות נאסרו משום שהן משמחות את האדם או מסיחות את דעתו, כחלק מן הרצון לעצב מציאות של אבלות, או שמא פעולות אלו נאסרו משום שהן לא הולמות מצב של אבלות.

מתייחסים אל הזמן מן ההווה אל העבר, מתנגשת עם היחס האנושי הטבעי לזמן, אשר בדרך כלל מתקיים בסדר ההפוך, בו אנו נמצאים בזמן האירוע, וממנו אנו הולכים ומתרחקים. אי אפשר ליצור את תודעת הזיכרון בן רגע; דרוש תהליך ארוך המעלה באופן הדרגתי את הזיכרון מלהיות זיכרון דברים בעלמא, עד כדי חוויה אמיתית בתוך ההווה".
48 על בסיס הבנה זו כתב שאפשר להצדיק את היתר הלימוד גם אם הלימוד מביא לידי שמחה. וכעין זה כתב הגר"ד סולובייצ'ק (שיעורי הרב סי' כב): "דברים הרעים הם מעיקר ענינא דיומא דט"ב, ולא רק שמותר ללמודם אלא שזה מהווה קיום באבילות היום. ומשום הכי, אף על פי שהם נחשבים על פי דין כדברים המשמחים, מכל מקום אינם בכלל האיסור תלמוד תורה בתשעה באב".

49 ראו תנא דבי אליהו אליהו רבה (איש שלום) פרשה יח: "קומי רוני בלילה, אין רוני זו אלא תורה", וראו גם בנתיבות שלום (שבת חזון) שהאריך בעניין זה "דהאבלות של ת"ב איננה אבלות על העבר אלא ענינה תשובה".

האופן הפשוט יותר להבין את דיני האבלות הינו האופן הראשון, דהיינו שמדובר בסט הנהגות שנועדו לעצב את מצב הרוח של האבל. אולם עמדנו כבר (סביב הדיון בפסוקים ביחזקאל) על כך שהציווי "הֲאֵינְךָ דָם" עשוי לשקף מציאות של אבלות משתקת, ולא דווקא להוות התנהלות חיצונית המחזקת את תחושת האבלות. בנקודה זו קיים הבדל מסוים בין חובת הדממה שהובאה בסוגיות ביחס לאבלות, ובין איסור היסח הדעת שאותו יישם המהרש"א בתשעה באב, שנראה יותר כאמצעי חיצוני לשמר את תודעת האבלות.

בדומה לכך יש מקום לדון גם ביסוד השמחה שבלימוד תורה: האם שמחת הלימוד תפגע בתחושת האבלות, או שמה היא לא הולמת משום שהלימוד משקף התנהלות של אדם שמח, הפנוי לעיסוק בתורה? גם כאן נדמה שאפשרות הראשונה היא הפשוטה יותר, אולם אפשר למצוא אולי רמז לאפשרות השנייה במסורת שהובאה בשם המקובלים, שלפיה מותר ללמוד את חכמת הקבלה בתשעה באב, משום שבגמרא (חגיגה יג, א) נאמר שאין מוסרין רזי תורה אלא למי "שלבנו דואג בקרבנו", ולכן דווקא בתשעה באב נמצא האדם במצב רוח מתאים ללימוד כזה.

הפוסקים השיגו על מסורת זו, משום שלימוד קבלה משמח בדיוק כמו כל לימוד אחר, ואולי אף יותר.⁵⁰ אולם אפשר להבין את הדברים אם נניח שאיסור הלימוד בתשעה באב איננו בשל התוצאה של השמחה המגיעה מן הלימוד, אלא משום שהלימוד סותר את המציאות הבסיסית של האבלות, ולימוד קבלה דווקא הולם את המציאות הזו.

אפשרות נוספת שאפשר להציע על גבי הבנה זו היא, שהמוקד באיסור כלל איננו באבלות, אלא בתורה. דהיינו, האיסור ללמוד תורה נובע מכך שאדם שנמצא במצב של אבל לא ראוי שיעסוק בתורה. אפשר לחדד את ההבדל בין פירוש זה לפירוש הקודם מתוך שני פירושים שנתן רש"י לדברי הגמרא (סוכה כה, א) שאבל פטור מן התפילין לפי "שנאמר בהן 'פאר'". במסכת סוכה (שם ד"ה שנאמר) כתב רש"י:

אבל לאו בר פאר הוא, וכשמתפאר מראה בעצמו שאינו אבל.

ואילו במסכת ברכות (יא, א ד"ה אלמה) כתב:

כיון דבעו פאר, ואבל מתגולל בצערו בעפר - אין זה פאר.

הנחת תפילין איננה פעולה משמחת במיוחד, לא יותר מכל מצווה אחרת. משום כך ברור היה לרש"י שאין היא נמנית על הפעולות שנאסרו בשל האפקט המשמח שלהן, אלא בשל המתח שבינן לבין מצב האבלות - בין פאר לאפר, אך המוקד הבעייתי במתח

50 הרב יעקב חיים סופר, בענין תלמוד תורה בתשעה באב, מקבציאל ז (תשמ"ה), עמ' קיז-קכא.

משתנה בין דבריו בסוגיות השונות: במסכת סוכה נראה שהמוקד נמצא באבלות, וברצון שההתנהגות החיצונית של האבל תשקף את מצבו הפנימי; מנגד, במסכת ברכות המוקד הוא בתפילין, שאין ראוי להניחן כאשר האדם מתגולל באפר.

בדומה לכך אפשר לומר גם ביחס לתורה, שדברי התורה דורשים לימוד מתוך מצב נפשי מסוים של שמחה ורוממות רוח, ואין זה ראוי לעסוק בהם מתוך אבל. את העיקרון שלפיו העיסוק בדברי תורה תובע מצב נפשי הולם אפשר ללמוד מהברייתא המובאת בהמשך הסוגיה במועד קטן (טו, א), שאסרה על בעל קרי לעסוק בתורה משום שמצבו הנפשי אינו הולם את החובה ללמוד אותה "באימה ובריאה וברתת ובזיעה". ממילא יש לומר שגם מצב של אבלות הינו מצב שבו לא ראוי שאדם ייגש אל לימוד התורה.⁵¹ שהרי כפי שהתורה ניתנה באימה, כך היא גם ניתנה בשמחה ובגילה (רש"י יומא ד, ב ד"ה במקום), וממילא כך היא אמורה להמשיך ולהלמד,⁵² וכך נאמר במדרש (שיר השירים רבה (וילנא), ד, יא):

כל מי שאמר דברי תורה ואינן ערבין על שומעיהן ככלה זו שערכה על בעלה בשעת חופתה נוח לו שלא אמרן.

ו. תשעה באב ומצוות תלמוד תורה

שאלה יסודית, ששורשיה בדברי הראשונים והעסיקה רבות את האחרונים, היא שאלת היחס בין איסור לימוד תורה באבלות ובתשעה באב, לבין המצווה ללמוד תורה בכל יום. הזכרנו לעיל את דברי רש"י (מועד קטן כא, א ד"ה ואסור) שהקשה כיצד מתיישב איסור לימוד תורה עם הקביעה שלפיה אבל חייב בכל המצוות, ותירץ: "התם שאר מצוות בעלמא, אבל הני אית בהו שמחה". לעיל התמקדנו בנימוק שהביא רש"י, דהיינו יסוד השמחה שבלימוד, אך יש לשים לב להנחת המוצא שלו: האיסור מפקיע לחלוטין את המצווה, בדומה לאיסור הנחת תפילין. הרמב"ן בתורת האדם (שער האבל, ענין האבלות, ס) הביא את דברי רש"י והציע תירוץ אחר לקושייה:

עוד יש לומר דכיון דמחייב למיקרי קריאת שמע שחרית וערבית ויוצא בה ידי חובתו ומקיים והגית בו יומם ולילה כדאיתא בערכין הילכך לא פסיקא ליה.⁵³

51 ראו בספר יד משה (פרלמוטר) על מסכת ברכות (יא, א ד"ה גמ' אלמה) שהבין את האיסור באופן זה, ולאור זאת דן מדוע מי שטבעה ספינתו בים אינו נפטר מתלמוד תורה.

52 ישנם ביטויים רבים לחובת השמחה בתורה, ראו למשל ברש"י פסחים סח, ב ד"ה דבעינן.

53 הריטב"א (מועד קטן טו, א ד"ה ואי) הביא את שני התירוצים.

בהמשך דבריו מסביר הרמב"ן שההיתר לקרוא קריאת שמע הוא משום שמדובר בחלק מ-"סדר היום"⁵⁴. ועל כל פנים עולה מדבריו שאין כאן הפקעה גמורה של המצווה, אלא רק צמצום שלה בפועל. אולם, הן רש"י והן הרמב"ן התעלמו מן האפשרות לקיים את המצוות בדברים המותרים בלימוד, אפשרות שאותה העלה ר' צדקיה בן אברהם הרופא בספר שבלי הלקט (איטליה, המאה ה-13). במקום אחד בספרו (הלכות שמחות סי' נו) הוא מביא מתשובות הגאונים ש"כל יום שאסור לקרות בתורה כגון אבל וט' באב אסור לברך ברכת התורה", אולם במקום אחר (סדר תענית סי' רסט) הוא דוחה שיטה זו: "ולי נראה שצריך עיון שהרי הוא רשאי לקרות בתורה ובאיוב ובקינות ובדברים הרעים שבירמיה"⁵⁵. עמדה זו של שבלי הלקט פשוטה לכאורה מסברה: כיוון שישנם דברים שמותר לאבל ללמוד, אין כל סיבה לראות זאת כאילו הוא פטור מחובת תלמוד תורה, ואין שום טעם לפטור אותו מברכות התורה. מדוע אם כן התעלמו רש"י והרמב"ן והגאונים מטיעון זה?⁵⁶ מדוע לא כתבו שאין כאן הפקעה של מצוות תלמוד תורה אלא רק צמצום שלה לדברים הרעים?⁵⁷

רבי יהודה עייאש הקשה קושיה זו בספר שבט יהודה (יו"ד שפד, ד), ומכוחה (בצירוף ראיות נוספות) הגיע למסקנה הבאה:

אם אינו רוצה ללמוד כלל, אפילו בדברים הרעים, רשאי. דאין לומר דכיון דהוא מותר חזר הדבר להיות חובה ואינו רשאי להיות יושב ובטל... דהא כיון דאמרו דהוא פטור מתלמוד תורה משמע דהוא פטור לגמרי.

54 בשיעורי הרב (סי' כ וסי' כב) הסתפק הגרי"ד סולובייצ'יק אם טעם ההיתר הוא שלימוד כזה איננו משמח, או שהאיסור מלכתחילה מתייחס רק ל-"התעסקות בתורה".

55 הלכה ברוח זו מובאת בטור (או"ח סי' תקנט): "ויתחיל ואתה קדוש ולא יאמר ובא לציון גואל שאין גאולה בלילה ולא ואני זאת בריתי שנראה כמקיים ברית על הקינות ועוד דלא שייך למימר ואני זאת בריתי שהכל בטילים בו". ראו במאמר מרדכי (שם, ב) שדחה הלכה זו מאותה סיבה: "איכא למדחיה דהא מותרים הם באיוב ובדברי' הרעי' שבירמיה ובפ' אלו מגלחין ובכל סדר היום".

56 לו היו סוברים שאבל אסור לקרות אפילו בדברים הרעים, אפשר היה להסביר את שיטתם בקלות. אולם ברמב"ן נראה שהוא נוטה להתיר לאבל את הקריאה בדברים הרעים או במקום שאינו רגיל בו (ראו תורת האדם, שער האבל, עניין האבלות, ס, וכעין זה עולה מהריטב"א מועד קטן כא, א ד"ה ואסור), ותשובת הגאונים הנ"ל התייחסה בפירוש גם לתשעה באב. וראו בערוך השולחן (יו"ד שפד, א) שביאר שהרמב"ן לא רצה לתרץ לפי שיטה הנתונה במחלוקת.

57 כפי שכתב הערוך לנר (סוכה כה, ב ד"ה בגמרא אבל): "ולענ"ד י"ל עוד שהרי אינו אסור רק בדברי תורה המשמחים לב אבל דיני אבילות ודברים רעים מותר ללמוד וא"כ בזה יכול לקיים מצות למוד תורה שהרי גם הלמוד הזה נחשב ד"ת".

מן ההקשר של דבריו משמע שהוא מתייחס דווקא לאבל ולא לתשעה באב,⁵⁸ אולם דברי הגאונים הנ"ל נאמרו בפירוש גם ביחס לתשעה באב. ואכן מהר"י טייב (ערך השלחן או"ח תקנד, א) כתב כדברי השבט יהודה גם בנוגע לתשעה באב, ודבריו הובאו להלכה בכף החיים (או"ח תקנד, י). מדבריהם עולה שהפטור מלימוד תורה הינו פטור מוחלט, ולימוד דברים הרעים הוא רשות בלבד.⁵⁹ כך הבין גם הגרש"ז אויערבאך (הליכות שלמה תפילה, פרק ז, הע' 58), וכבר הזכרנו לעיל שהחזון איש נהג לנצל את תשעה באב לקריאה ב'סדר הדורות'.⁶⁰

פוסקים רבים השיגו על עמדה זו. העמדה הקיצונית ההפוכה נמצאת בשו"ת חכם צבי (סי' ק) שהתיר לאבל ללמוד משניות בחג, שכן:

על כרחך לא אסרינן ליה לאבל בדברי תורה אלא בשאר ימות השנה, דאם אינו עוסק בדברים המשמחים יעסוק בדברים הרעים שבירמיה ובאיוב וקניות וה"ל אבלות וכיוצא, אבל ברגל דודאי אינו נכון להתעסק בדברים האמורים אינו נכון לישב ובטל מדברי תורה מכל וכל.

לדעת החכם צבי, עצם האיסור ללמוד תורה מתבסס על כך שאפשר לקיים את מצוות תלמוד תורה בדברים הרעים, וכאשר אין אפשרות כזו - האיסור פוקע. גם פוסקים שלא קיבלו חידוש זה, כתבו כדבר פשוט שיש חובה ללמוד בתשעה באב,⁶¹ וכך הכריע הרב עובדיה יוסף (יביע אומר יו"ד ח, לה).

מה פשר העמדה הפוטרת לחלוטין מלימוד תורה באבלות ובתשעה באב? גם אם בכוחם של חז"ל להפקיע את מצוות תלמוד תורה, מדוע עשו זאת, כשיכלו לנתב אותה ללימוד הדברים הרעים?

האחרונים עסקו רבות בשאלה זו, וניסו להסביר בדרכים שונות מדוע אין מקיימים מצוות תלמוד תורה בלימוד של דברים הרעים. אפשרות אחת שהעלו (בנין אב ה, עא) היא שעיקר מצוות תלמוד תורה מכוונת לידיעת התורה, וידיעה זו אינה מושגת אלא כאשר אדם לומד במקום שלבו חפץ, ולא כאשר מאלצים אותו ללמוד דברים שאינו חושק בהם. אפשרות אחרת היא שלימוד דברים הרעים מהווה חלק מקיום חובת האבלות, ובדומה למקרא מגילה בפורים כך גם בעיסוק בדברים אלו קיום של חובה

58 וכן דייק הרב יעקב חיים סופר במאמרו (לעיל הע' 50).

59 ראו גם בכלי יקר (בראשית כז, מא): "באבלו ודאי לא יעסוק בתורה... ומטעם זה אמרו חז"ל (ברכות מד ב) האבל צריך שמירה לפי שאין בו התורה המגינה עליו".

60 אמנם אפשר להבין שלא ראה בכך ביטול תורה, אלא ידיעות נחוצות.

61 ראו: שדי חמד, אסיפת דינים, אות ב, בין המיצרים, ב, יב.

אחת מפקיע את קיום מצוות תלמוד תורה.⁶² גישה שלישית טוענת שמצוות תלמוד תורה עניינה "לצייר האמת ולהתענג וליהנות במדע לשמח לבבו ושכלו" (רבי אברהם מן החרדים מה, א), וכיוון שלימוד כזה אסור בתשעה באב - שוב אין חובה להקדיש זמן ללימוד בעל איכות נמוכה יותר, שאינו משיג את מטרתו.⁶³ הדוחק בתירוץ אלו גלוי למעיין, ונדמה שעל מנת להתמודד עם הקושי יש להציב את איסור תלמוד תורה בהקשר שונה לחלוטין, וכדלקמן.

ז. מלכה ושריה בגויים - אין תורה

בספרי פנימיות מבואר שהעיניים של צום תשעה באב אינם מנהגים של צער בעלמא אלא שיקוף של חוסר מהותי שנוצר במציאות. כך למשל כתב רבי יעקב סקילי, תלמיד הרשב"א, בספר תורת המנחה (דרשה סה):

יש לשאול מה ענין אסור רחיצה וסיכה ונעילת הסנדל ותשמיש המטה לענין חורבן הבית. וכן יש לשאול למה נתחייב האבל בהם. ויש לומר מפני שהמיתה היא פירוד חיבור הנפש מן הגוף, ויש לאדם לעשות דבר שמורה על הפירוד לומר כי זאת המדה נגעה בו. ורחיצה וסיכה הוא נותן עידון ותענוג לחיבור הנפש בגוף. וכן תשמיש המטה היא להפרות ולחבר עוד נפש בגוף אחר. וכן נעילת הסנדל מורה על החיבור, וסילוקו מורה על פירוד, והחליצה תוכיח. וכן העטיפה מורה על מניעת הדיבור לומר כי נסתלקה הנפש המדברת מן הגוף... וכיון שיש לאבל לעשות דבר המורה על פירוד החיבור... א"כ גם אנו יש לנו לעשות כן על פירוד חיבורינו והוא חורבן הבית שהשכינה במקדש כנפש בגוף.

רבי יעקב סקילי מסביר שהמוות - עניינו פירוד בין הגוף לנשמה, ובדומה לכך גם החורבן - עניינו פירוד בין השכינה לעולם; משום כך עלינו לנהוג בדרכים המבטאות את הפירוד וההיעדר. דברים ברוח זו, הממוקדים יותר ביחס לחורבן הבית, אפשר למצוא אצל רבי חיים בן בצלאל אחי המהר"ל מפראג (ספר החיים ה, ד):

כי כנגד מה ששלחן גבוה בטל בעוונותינו הרבים, ראוי גם כן ששלחן הדיוט יהא בטל בט' באב... ומיום שחרב בית המקדש היה ראוי שלא ישא אדם אשה... ומכל מקום כדאי הוא בית אלקינו לבטל עליו עונת יום אחד. ואפילו תלמוד תורה... ראו חכמי האמת לבטלו ביום המר הזה... וכל זה כדי שירא ה' וישקיף על מעייני התורה והחכמה שנשתכחו ונסתמו מעיינינו, וישלח לנו משיחנו להאיר עינינו בתורתו.

62 הרב דוד פלק, בגדרי מצות תלמוד תורה בתשעה באב, בית אהרן וישראל קבו (תשס"ו), עמ' עו-פב.

63 אהל המועד סי' קט; מנחת אשר מועדים סי' לט (ראו שם שהביא שתי סברות נוספות).

ההימנעות מאכילה ושתייה, מסביר ספר החיים, נובעת מבעיה עמוקה באכילה ובשתייה שלנו אחרי החורבן, שהרי נאמר כבר בגמרא (בבא בתרא ס, ב) שמעיקר הדין ראוי היה לא לאכול בשר, לא לשתות יין, לא לאכול לחם ופירות, ואפילו לא לשתות מים - מפני שכל אלו היו קרבים על גבי המזבח, ועכשיו בטלו. אלא שלהתאבל יותר מדאי אי אפשר, ואין גוזרין גזירה אלא אם כן רוב צבור יכולים לעמוד בה, ולכן בכל ימות השנה מסתפקים בשיור דבר מועט זכר לחורבן.

אולם בתשעה באב, מסביר ספר החיים, באמת איננו אוכלים ושותים, כפי שראוי היה לנהוג כל השנה.⁶⁴ בדומה לכך, נאמר באותה גמרא, שראוי היה שאדם לא יישא אישה לאחר החורבן, ויתרה מזאת, מיום שחרב בית המקדש ניטל טעם ביאה וניתן לעוברי עבירה (סנהדרין עה, א). משום כך בתשעה באב אנו נמנעים מתשמיש המיטה.⁶⁵

בדומה לכך, כותב ספר החיים, ההימנעות מדברי תורה מבקשת לשקף את העובדה שמעייני התורה והחכמה נשתכחו ונסתמו מאיתנו.

להלן נבקש לחדד מעט יותר את דבריו, שניתנים להבנה בכמה אפשרויות שונות.

1. "כיון שגלו ישראל ממקומן אין לך ביטול תורה גדול מזה"

אחת ההשלכות המשמעותיות ביותר של חורבן בית המקדש היא ביטול התורה שנגרר בעקבותיו. כפי שנאמר בגמרא במסכת חגיגה (ה, ב): "כיון שגלו ישראל ממקומן אין לך ביטול תורה גדול מזה". כך נאמר כבר במגילת איכה (ב, ט-י):

מִלֶּפֶה וְשָׁרִיָּה בְּגוֹיִם אֵין תּוֹרָה גַם נְבִיאִיהָ לֹא מְצָאוּ חֲזוֹן מֶה. יִשְׁבּוּ לְאָרֶץ יִדְמוּ זְקֵנֵי
בֵּת צִיּוֹן הַעֲלוּ עֶפְרָיִם עַל רֵאשִׁים חָגְרוּ שָׂקִים.

המציאות שבה "מִלֶּפֶה וְשָׁרִיָּה בְּגוֹיִם", מובילה למצב שבו "אֵין תּוֹרָה". וממילא מובן הקשר לפסוק הבא: "יִשְׁבּוּ לְאָרֶץ יִדְמוּ זְקֵנֵי בֵּת צִיּוֹן". אותה 'דממה' של הזקנים, חכמי העם, איננה מנהג אבילות בעלמא, אלא תוצאה ישירה של היעדר התורה.⁶⁶

64 וכעין זה מצינו בתלמוד הירושלמי (פסחים ד, א): "אמר רבי זעירה: נשייא דנהגן דלא למישתייה מן דאב עליל, מנהג. שבו פסקה אבן שתייה מה טעם, 'כי השתות ירסון'".

65 אפשר להוסיף על דבריו גם את איסור המלאכה, המהדהד את היעדר עבודת בית המקדש שהיא הבסיס להגדרת 'מלאכה' ביחס להלכות שבת. ראו באגלי טל (פתיחה, אות א) שדן אם מלאכות שבת נלמדו רק ממלאכת בניית המשכן או גם מעבודת הקרבנות.

66 האלשיך (איכה ב, י) כבר עמד על הויקה בין הפסוקים, ופירש אותה על פי דרכו, שהמילים "אֵין תּוֹרָה" מתארות את החטא שבגללו גלינו אל בין הגויים (ראו להלן): "אחר אומרו כי מה שמלכה ושריה בגוים היה על כי אין תורה, שהוא עון ביטול תורה כי ביטלו ישיבות התורה, על כן על הזקנים חכמי ישראל שעליהם מוטל ללמד את הבחורים אמר... זה עונשם שאעשה,

מהו אותו 'ביטול תורה' שמגיע עם הגלות? באופן פשוט, כוונת הדברים היא שהטלתול והגלויות מונעים את יישוב הדעת הנדרש לעיסוק בתורה, כפי שכתב הרב טייכטל בספר משנה שכיר (מועדים, ראש חודש):

כמו באדם פרטי, כשאין לו מנוחה אי אפשר לו להשיג שלימות נפשו, כמו כן הוא באומה בכללה, כשאין לה מקום לדור לישב במנוחה אי אפשר לה לעסוק בשלימות הנפשית שבה.

אפשר גם שהשהייה בין הגויים מונעת במקרים רבים את הקיום המעשי של התורה, כפי שנאמר בפסיקתא זוטרית על המילים "אין תורה" (איכה ב, ט): "כמה גזירות גזרו על ישראל שלא יקיימו את התורה".

מבחינה מהותית יותר, בדברי הרמב"ן (שבת פח, א ד"ה והא) מבואר שהמחויבות של עם ישראל לתורה מבוססת, במידה מסוימת, על כך שנכנסו לארץ ישראל ("וַיָּבֹאוּ אֶל-אֶרֶץ מִצְרַיִם וַיִּשְׁמְרוּ חֻקֵּי וְתוֹרֹתַי וַיַּצְרֻוּ הֶלְלוּ יָהּ" (תהלים קה, מד-מה)), והיא מתרופפת כאשר הם יוצאים לגלות.⁶⁷

לחלופין, אפשר שעצם הניתוק מארץ ישראל הוא שפוגע בתורה, כפי שנאמר בספרי (פרשת עקב, פיסקא לז): "בְּגוֹיִם אֵין תּוֹרָה - מיכן שהתורה בארץ ישראל". וכך כתב הראי"ה קוק (אגרות ראי"ה חלק א, אגרת צ):

אי-אפשר לאמתתה של תורה להתגלות כי אם בהיות עם ד' כולו בארצו, מבונה בכל תיקונו הרוחניים והחומריים גם יחד, שאז תשוב תורה שבעל פה לאיתנה, לפי הכרת ב"ד הגדול, היושב במקום אשר יבחר ד', על כל דבר אשר יפלא למשפט... ואם תפול שאלה על איזה משפט שבתורה, שלפי מושגי המוסר יהיה נראה שצריך להיות מובן באופן אחר, אז אם באמת על פי בית דין הגדול יוחלט שזה המשפט לא נאמר כי אם באותם התנאים שכבר אינם, ודאי ימצא על זה מקור בתורה... אבל מי שבא לדון בזמן הזה, שאנחנו מדולדלים וחיינו הכלכליים אינם נערכים לשם חיים לגבי מצב האומה בצביונה הראוי, ע"פ אותן הדרישות הרוממות, הוא נכון למועדי רגל, ורחמנא ליצלן מהאי דעתא. וכל ענין הוה ועבר וכיוצא בזה, שהנני מזכיר תמיד ביחש המעשה לכללי התורה, הכל נמשך על פי הציור של חיי עמנו וארץ חמדתנו בתכלית השלמות, בהיות אדירנו ממנו ומושלנו מקרבנו, ארמון על משפטו

מה שעל כרחם ידמו מן התורה והם על הארץ, כי אמית את בניהם וישבו לארץ באבלות עליהם, ואז ידמו מן התורה על כרחם".

67 האריכו בכך בספר יערות דבש (חלק א, דרוש יג) ובספר פרשת דרכים (דרך ערבה, דרוש כב).

ושופטנו ויועצנו כבתחילה, וארץ צבי שתולה בנוה בקיבוץ כל בניה בתוכה וכל יושביה עליה, אז כל היוצא ממעין בית ד' יהיה קודש לד'.

התורה איננה יכולה להופיע בצורתה האמיתית אלא בעולם שבו הסנהדרין יושבת בלשכת הגזית, הבנויה חציה בקודש וחציה בחול, ומהווה נקודת מפגש בין הצרכים והרצונות הבוקעים מהמציאות ובין דבר ה' היוצא מבין הכרובים. רק כך, טוען הרב קוק, יכולה התורה להיות תורת-חיים ששומרת על האותנטיות שלה והרלוונטיות שלה גם יחד.

בין כך ובין כך, ההימנעות מדברי תורה בתשעה באב נועדה, לפי גישה זו, לשקף את מצבה של התורה בגלות. וכך כתב בשו"ת דברי יציב (או"ח רמ, א):

ונראה עוד בנתינת טעם על שלא לומדים בתשעה באב, להראות שעיקר האבילות על שגלינו מארצנו אינה על שניטלה המלכות והשררה מאתנו, אלא על שרוב הטלטולים ועול הגליות מונעים בעדנו מלעסוק בתורה... ועל זה דוח לבנו ומבקשים מהשם יתברך שישוב שבותנו ויחדש ימינו כקדם ומלאה הארץ דעה את ה'.

בכל השנה אנחנו ממשיכים ללמוד את התורה החלקית, החסרה, שנותרה בידינו, אך בתשעה באב אנחנו מבקשים לחוש את ההיעדר שלה. אולי לא לחינם צורפו למחזור הקינות גם הקינה "שְׁאֲלֵי שְׁרוּפָה בְּאֵשׁ" שחיבר המהר"ם מרוטנבורג בעקבות שריפת התלמוד בפריז, ואובדן התורה תופס מקום משמעותי גם בקינה "הַחֲרִישׁוּ מִמְּנֵי וְאֲדַבְּרָה" שחוברת על גזירות תתנ"ו:

תּוֹרָה תּוֹרָה חֲגָרֵי שֶׁק וְהִתְפַּלְשִׁי בְּאֶפְרַיִם / אֲבָל יְחִיד עֲשֵׂי לָךְ מִסְפַּד תַּמְרוֹרִים /
עַל תּוֹפְשֵׁי מְשׁוֹטְיָךְ וּפּוֹרְשֵׁי מַכְמוֹרִים / מִלְחִינָךְ וְחוֹבְלֵיךָ בְּמַיִם אֲדִירִים... עַד מְתֵי
תְּבִיט רוּחָה כָּל סִתְרִים / קַנָּא לְתוֹרָתְךָ אֲשֶׁר בְּזָאוּ נְהָרִים.⁶⁸

2. "עַל עֲזָבְכֶם אֶת תּוֹרָתִי אֲשֶׁר נָתַתִּי לְפָנֵיהֶם"

אולם אפשר להבין את הקשר בין תשעה באב לביטול תורה באופן שונה לחלוטין, לאור דברי ירמיהו (ט, יא-יב):

מִי הָאִישׁ הֶחֱכֵם וַיִּבֶן אֶת זֹאת וְאֲשֶׁר דִּבֶּר פִּי ה' אֵלָיו וַיַּגִּדָה עַל מָה אֲבָדָה הָאָרֶץ
נִצְתָה כַּמִּדְבָּר מִבְּלֵי עֵבֶר. וַיֹּאמֶר ה' עַל עֲזָבְכֶם אֶת תּוֹרָתִי אֲשֶׁר נָתַתִּי לְפָנֵיהֶם וְלֹא
שָׁמְעוּ בְּקוֹלִי וְלֹא הִלְכוּ בָּהּ.

וכך נאמר באבות דרבי נתן (נוסחא ב, פרק ה):

68 אפשר שיש בהימנעות זאת מן הלימוד גם ממד מסוים של מחאה, כפי שכתב בספר ימי נחמה (פרק יד): "שיחסר תענוג הלימוד של בני ישראל למעלה ויתעורר רעש".

את מוצא שלא גלו שבט יהודה ובנימין אלא בעון בטול תורה שנאמר: 'כה אמר ה' על שלשה פשעי יהודה ועל ארבעה לא אשיבנו' (עמוס ב, ד) מפני מה 'על מאסם את תורת ה'" (שם); וכן את מוצא שלא חרבה ירושלים אלא בעון בטול תורה שנאמר 'מי נתן למשיסה יעקב וגו' ולא אבו בדרכיו הלוך ולא שמעו בתורתו' (ישעיהו מב, כד).⁶⁹

ביטול התורה מופיע כאן, ובמקורות רבים אחרים,⁷⁰ לא כתוצאה של החורבן אלא כסיבה שלו. כך פירש רבינו בחיי בן אשר (כד הקמת, תורה) את הפסוק "מִלְכָּה וְשָׂרִיָּה בְּגוֹיִם אֵין תּוֹרָה": "מלכה ושריה בגוים, משום דאין תורה". אולם אם כך הדבר, מדוע אנו מבטלים תורה בתשעה באב? אדרבה, ראוי היה להוסיף בלימוד ובתיקון! אפשרות אחת היא שאכן אנו מבקשים לבטא באופן סמלי את המציאות של ביטול התורה שערב החורבן, וכך הסביר בשו"ת דברי יציב (או"ח רמ, א) את המנהג להימנע מלימוד תורה גם בערב תשעה באב:

להראות שאם היו בני ישראל עוסקים בתורה לא היו שולטים ידי זרים בביהמ"ק להחריבו דכח התורה היה מגין עליהם, ומה שעלינו להתענות שוב בט"ב זה הוא בסיבת ביטול תורה, ומזה יתבוננו ויתעוררו בתשובה וכל אחד יפשפש במעשיו ובעון בטול תורה שבידו ויתן אל לבו לדעת שאילו היינו עוסקים בתורה היה החודש נהפך מיגון לשמחה וביהמ"ק היה עומד על מכוננו... ומזה הטעם היה ג"כ נהוג בכל תפוצות ישראל שלא ללמוד כליל ניט"ל (לילה שנולד בו אותו האיש).

אולם אפשר להבין את העניין באופן אחר. על הפסוק בירמיה, שתולה את חורבן הבית "עַל עֲזָבְכֶם אֶת תּוֹרַתִּי... וְלֹא שָׁמְעוּ בְּקוֹלִי וְלֹא הִלְכוּ בָּהּ", אמרה הגמרא (נדרים פא, א; בבא מציעא פה, ב):

היינו לא שמעו בקולי היינו לא הלכו בה! אמר רב יהודה אמר רב: שאין מברכין בתורה תחלה.

כלומר, החטא של עם ישראל לא היה ביטול תורה במובן הטכני, היינו שלא הקדישו די זמן ללימוד תורה; אלא שעל התורה שלמדו - הם לא בירכו תחילה, וביאר הר"ן (נדרים פא, א ד"ה דבר) בשם רבינו יונה:

שלא היתה התורה חשובה בעיניהם כ"כ שיהא ראוי לברך עליה שלא היו עוסקים בה לשמה ומתוך כך היו מזלזלין בברכתה והיינו לא הלכו בה כלומר בכונתה ולשמה.

69 וכעין זה בתנא דבי אליהו רבה (איש שלום), פרשה יח ד"ה בוא.

70 ראו למשל: ירושלמי חגיגה א, ז; זוהר חלק א, דף קפה.

והוסיף המהר"ל (חידושי אגדות שם) שהברכה מבטאת את הקשר לנותן התורה, והלימוד בלא ברכה מבטא את האחיזה בחוקים ובמשפטים של התורה תוך ניתוק מן המהות הפנימית שלה. בגמרא (בבא מציעא ל, ב) נאמר שלא חרבה ירושלים אלא על שדנו בה דין תורה. כלומר, הבעיה העמוקה של עם ישראל לא הייתה בחטאים ובהליכה נגד התורה, אלא באופן המעוות והמסולף שבו הבינו את התורה עצמה.

על רקע זה מובן מדוע אנו מבקשים בתשעה באב דווקא לבטל תורה. מתוך הבנה שיש משהו בעייתי מאד בקשר שלנו לתורה, ושחלק מתהליך הגאולה יעבור דרך היכולת להתנער מן הסיגים שנכנסו בה ולהתחבר אליה מחדש. פעמים שביטולה של תורה זהו יסודה (מנחות צט, א-ב).

נראה שזוהי כוונת ספר החיים (ה, ד) בהמשך דבריו:

ואנו רואים את רבי זכריה בן אביקוליס שנתכוון לשם שמים במה שאמר נקריב יאמרנו כו', ואף על פי כן נחרב הבית על ידי סיבה זו אף על גב דשומר מצוה לא ידע דבר רע. וכל זה לפי שהיו עושין גם כן המצות בלי הכוונה ראויה.

הגורם הישיר לחורבן היה נעוץ באופן ההתנהלות של חכמי התורה. החל מן החכמים שלא מחו בסעודה שממנה גורש בר קמצא, וכלה ברבי זכריה בן אבקולס שהכרעתו הובילה לעימות מול הקיסר הרומאי.

רעיון זה של שתיקה דווקא מלימוד תורה, הולם לכאורה דווקא את תשעה באב, שבו אנו מתאבלים על החורבן שנגרם מביטול תורה וגרם לביטול תורה. אמנם, הריטב"א כתב דברים דומים גם בסוגיה העוסקת באבלות רגילה במסכת מועד קטן (טו, א ד"ה אבל), סביב התיאור של אבלות יחזקאל, שממנה למדנו את איסור שאלת שלום ולימוד תורה לאבל:

ותרווייהו שמע מינה, שיאנק וישב דומם מדברי תורה ודברי שלום כי אסף שלומו מהעם ההוא בעונותיהם וכי אבדה תורתם כדכתיב (ישעיה כ"ט) הנני יוסיף להפליא את העם הזה וגו' [=הפלא ופלא, ואבדה חכמת חכמיו ובינת נבוניו תסתתר].

הריטב"א קושר את ההימנעות של יחזקאל מלימוד תורה לכך שהחורבן כרוך באובדן "חכמת חכמיו" של עם ישראל, אך לכאורה קשה להבין לאור זאת כיצד לומדת מכאן הגמרא לאבלות רגילה של יחיד.

אולי אפשר ליישב לאור דברי רב ששת בגמרא בכתובות (יז, א), המחייב נוכחות של שישים ריבוא בני אדם בקבורת אדם שלמד תורה, משום ש"נטילתה כנתינתה". כל קבורה של לומד תורה היא מעין סילוק של התורה, ולכן היא צריכה להיעשות במעמד

שמקביל למעמד הר סיני. ממילא, אפשר שגם באבלות יחיד ההימנעות מלימוד קשורה לסילוק האות המיוחדת בתורה שהייתה טמונה בנפש הנפטר.

ה. מה לומדים בתשעה באב?

1. היתר לימוד דברים הרעים

לסיום נדון, על רקע כל האמור, בשאלה: מה כן מותר ללמוד בתשעה באב? לאורך הלימוד הזכרנו כמה פעמים את דברי הברייתא שהתירה לאדם לקרוא "באיוב ובקינות ובדברים הרעים שבירמיהו", והראשונים הוסיפו להיתר גם את הלכות אבלות ואגדות החורבן.⁷¹ מדוע באמת מותר ללמוד דברים אלו?

אפשרות אחת להסביר את הדין היא מנקודת המבט של איסור השמחה. ראינו לעיל שהיתר רבי מאיר ללמוד במקום שאינו רגיל בו מבוסס על כך שלימוד כזה כרוך ביותר צער מאשר שמחה. אף שרבי יהודה חלק עליו, אפשר שבדברים הרעים מודה אף הוא שהם מצערים את הנפש ולא משמחים אותה, או למצער, כפי שניסח ערוך השולחן (יו"ד שפד, ג): הצער הנגרם לנפש מן הדברים הרעים "מבטל את השמחה".⁷²

אפשרות אחרת היא להסביר את ההיתר על רקע ההבנה שעיקר האיסור הוא הסחת הדעת מן האבלות, ושבירת הדממה המתחייבת בה. ממילא, מסתבר שכאשר אדם עוסק ברעות אשר פקדו את עם ישראל, כמו גם בענייני השגחה ושכר ועונש, הוא אינו מסיח את הדעת מן האבלות, אלא דווקא מתעמק בה. באופן אחר טען הגרי"ד סולובייצ'יק (שיעורי הרב, אבלות ותשעה באב, סי' כב) שגם אם יש איסור גורף על כל לימוד תורה משום שהוא משמח את הלב, קיימת חובה (או לפחות המלצה) לעסוק בדברים הרעים משום שעיסוק זה, משמח ככל שיהיה, הוא חלק מהקיום של התענית.⁷³

2. לימוד בעיון ופלפול

נפקא-מינה הלכתית חשוב לחקירה זו היא שאלת אופי הלימוד המותר בדברים הרעים. בספר הכלבו (סי' סג) כתב בשם רבנו פרץ שמותר ללמוד "בפירוש איכה, אבל לא בפירוש איוב, משום דהוי עמוק טפי ואמרינן 'קורין' דוקא אבל לענין סברא אסור". כלומר, אין ללמוד פירושים עמוקים שדורשים 'סברא' אלא רק דברים פשוטים שבהם

71 ר"ש מועד קטן ג, לז; שו"ע או"ח תקנד, ב; משנה ברורה שם, ג.

72 בדומה לכך, התיר הרמב"ן לקרוא קטעי תורה הנאמרים כחלק מסדר היום, והפוסקים אימצו היתר זה והתלבטו בהיקפו (ראו: פסקי תשובות תקנד, ד; כל המתאבל עליה פרק ל, אותיות ג-ה).

73 וכן כתב בספר אהל המועד סי' קח.

די ב'קריאה'. המהרי"ל (שו"ת מהרי"ל סי' רא) התייחס אף הוא לשאלה זו וחלק על רבנו פרץ (בלי לנקוב בשמו):

וכי סלקא דעתך שלא התיר אלא לקריאה בעלמא, אטו בשופטני עסקינן שאינם מבינים מה שמוציאין מפיהם? ואם כן יקרא מה שירצה אם אינו מבין שום דבר, וכי מאחר שאינו מבין למה לא ילמוד מתוך הפירוש. ואי משום שיש בו עיון, מכל שכן דעדיף, דהא רבי מאיר מתיר לקרות ולשנות במקום שאינו רגיל אפילו אינה תוכחת אלא דאגן קיימא לן כרבי יודא, מכל מקום חזינן דכל מה דמצטער ללמדו ומתקשה, טפי עדיף.

המהרי"ל כופר בחילוק בין דרכים שונות של לימוד, ומתיר ללמוד גם נושאים קשים ומורכבים, וכן פסק השולחן ערוך (או"ח תקנד, ב) שמותר ללמוד גם פירוש איוב. אולם, המגן אברהם (שם, ה) סייג את ההיתר וכתב:

אסור ללמוד איזו דרוש או קשיא ותירוץ אפילו בדברים הרעים מפני ששמחה הוא לו.

וכן כתב הט"ז (שם, ב):

דאפי' במקום דמותר ללמוד היינו שילמוד בפשוטן של דברים אבל לא דרך פלפול.

כלומר, אמנם אפשר ללמוד נושאים מורכבים, אך הדבר נובע מכך שעצם המורכבות איננה משמחת, וכפי שהעיר המהרי"ל עצמו, שדווקא בקושי של הנושא יש כדי לגרום צער. אולם צורת לימוד שבאופייה היא משמחת אסורה גם כאשר החומר הנלמד הוא מן הדברים הרעים.⁷⁴

עמדת המגן אברהם והט"ז היא עמדה רווחת בפוסקים. החיד"א (ברכי יוסף יו"ד שפד, ג) סיפר על אחד הגדולים שהיה לומד בימי אבלו בהלכות אבלות "בעיון נמרץ", וכתב שהדבר אסור, "דודאי כיון שמעמיק בעיונו ומחדש אין שמחה לבעל תורה גדולה מזו", וכך פסק להלכה גם המשנה ברורה (תקנד, ד).⁷⁵

עם זאת, יש מן הפוסקים שהתירו מטעמים שונים. כך למשל כתב ערוך השולחן (או"ח תקנד, ד) שהצער שבדברים הרעים מבטל גם את שמחת החידוש, כפי שהוא מבטל את

74 כך חילק גם הפרי מגדים (על המגן אברהם שם).

75 אמנם המשנה ברורה קישר זאת לדברי המגן אברהם (שם, ד) שאסר "לישא וליתן" בדברים הרעים, ודברים אלו שיסודם בשו"ת מהרי"ל (סי' רא) וברא"ש (מועד קטן ג, לז) מתייחסים במקורם דווקא למשא ומתן עם אנשים אחרים.

שמחת הנפש הקיימת בכל לימוד תורה.⁷⁶ טענה אחרת העלה המאמר מרדכי (תקנד, א), והיא שההנחיה ללמוד בלא פלפול איננה מעשית (וכעין דברי המהרי"ל לעיל):⁷⁷

הדבר קשה מצד עצמו דאטו בשופטני עסקינן או בתינוקות של בית רבן שאינם מבינים מה שמוציאין מפיהם... נראה דשרי להבין ולפלפל בהם כמו שיצטרך דאל"כ כל אדם יקוץ בלימודו ולא ילמוד.

אולם למעשה חשש להכריע נגד גדולי הפוסקים, וכתב שיש לחוש לדבריהם "היכא דאפשר".⁷⁸ טענה דומה הובאה גם בשם החזון איש (ארחות רבנו חלק ב, עמ' קמב), ולפיה: "לא יתכן דבר כזה שיתירו ללמוד גמרא אבל לא בעיון".

לאור דברינו לעיל יש מקום לערער על הנחת המוצא של הדיון כולו: אם יסוד ההיתר לקרוא בדברים הרעים איננו הצער שבלימוד, אלא שלימוד כזה איננו מהווה היסח הדעת מן האבלות אלא דווקא קיום שלה - אזי גם אם הלימוד יהיה בעיון ופלפול לא יהיה בכך היסח הדעת מן האבלות. אכן, כך הובא בכמה מקומות בשם ר' חיים מבריסק שלא חשש ללמוד בעיון בדברים הרעים (שיעורי הרב, אבלות ותשעה באב, סי' כב). עם זאת, אפשר שהלימוד העיוני, גם אם הוא איננו הסחת דעת לעניינים אחרים, מהווה למעשה אינטלקטואליזציה של האבלות, שהיא אחד ממנגנוני ההדחקה של הנפש האנושית.⁷⁹

לפי הגישה הרואה באיסור הלימוד שיקוף של היעדר התורה, העיסוק בדברים הרעים הוא בדיוק ההקשבה לקול האלוהי כפי שהוא מתגלה בחורבן, וככל שההקשבה תיעשה בצורה אינטנסיבית יותר כך היא תהיה מדויקת יותר. היה מקום לחלק בנקודה זו בין דברים הרעים שבירמיה, שעליהן דיברה הברייתא, להלכות אבלות שאותן הוסיפו הראשונים, אולם נדמה שגם בהלכות אבלות אפשר לראות את האופן שבו הקב"ה מתגלה לאדם בשעת אבלו וצערו.⁸⁰

אפשר להבין כך באופן אחר גם את דעת המתירים לעסוק בתורת הסוד בתשעה באב: תורת הסוד עניינה מערכת היחסים והקשר בין ישראל למקום, והעיסוק בה איננו מנותק מן הזמן ומאופיו.

76 ראו לעיל את שיטתו בעניין זה.

77 דברי המהרי"ל נאמרו כנגד האפשרות לחלק בין חומרי לימוד שונים, ואילו המאמר מרדכי יישם סברה זו גם כנגד האפשרות להבחין בין דרכי לימוד.

78 וכעין זה הכריע בשו"ת אור לציון (ג, כט אות א).

79 אנה פרויד, האני ומנגנוני ההגנה, הוצאת זמורה-ביתן, 1987.

80 כאותה הצעה שהעלתה הגמרא במסכת מגילה (ד, א) שיהיה חיוב לקרוא מגילה בלילה וללמוד הלכות מגילה ביום.

3. עיסוק בנחמה

על רקע זה יש מקום לחשוב על צעד מרחיק לכת אף יותר. המהר"ם מרוטנבורג (הלכות שמחות סי' מה) הביא מנהג שנהגו באשכנז לקרוא גם את פסוקי הנחמה שבספר ירמיה ואת פרשת "קָרְבוּ גוֹיִם לְשִׁמְעַ" שבישעיה (לד). וכתב שמנהג זה תמוה ויש לבטל אותו, וכדבריו פסק גם השולחן ערוך (או"ח תקנ"ד, א).

אולם ממקורות רבים עולה שהיו נוהגים לחתום את הקינות בפסוקי נחמה, כפי שכתב הרמ"א (או"ח תקנ"ט, ה): "נוהגין לומר קצת נחמה אחר הקינות לפסוק בנחמה". וכן כתבו הראשונים שנהגו לומר פסוקי נחמה בשעת המנחה,⁸¹ ובשער הכוונות (דף פט, עמוד ג) הובא בשם האר"י שטעם הדבר הוא שבשעה זו נולד המשיח. אולם בספר צידה לדרך (ד, ת) הקשה כיצד זה ייתכן, הרי איסור תלמוד תורה נוהג כל היום כולו!⁸²

אפשרות אחת ליישב את הקושי היא לומר שפסוקי הנחמה נאמרים באופן של תפילה ובקשה ולא בצורה של לימוד.⁸³ אולם אפשר לבאר את הדברים באופן אחר. אם אכן מהותו של איסור הלימוד היא הניסיון להדהד את דבר ה', כפי שהוא מופיע בשעת החורבן, הרי חלק מאותו דבר ה' הוא יסוד הנחמה, השזור בדברים הרעים והולך וגובר אחרי חצות היום. זאת בניגוד לתפיסה שלפיה יסוד האיסור הוא בשמחה המתלווה ללימוד, ושמחה זו אסורה כל היום כולו.

יש מקום לבאר לאור זאת את המנהג שהולך ונהיה נפוץ בזמן האחרון, שבמקומות רבים עוסקים בענייני נחמה וישועה אחרי חצות היום. אמנם מצד המקורות ההלכתיים קשה לראות לכך מקור ברור, שכן בפוסקים הובא רק מנהג לקרוא פסוקי נחמה ולא מדובר על לימוד של ממש, אך אפשר שמבחינה מהותית יש מקום להדגיש את ממד הנחמה ככל שעם ישראל מתבסס בארצו והגאולה הולכת וקרבה.⁸⁴

ט. סיום

"הלילה לא לומדים תורה" - תחת הכותרת הזו, על הנימה הנועזת שבה, מתקיימים ברחבי הארץ ערבי דיון בסוגיות ציבוריות וחברתיות בליל תשעה באב. אפשר שיש בנימה זו גם משהו מן האמת.

81 המנהג הובא גם בבית יוסף או"ח סי' תקנ"ט, וראו: שלחן גבוה או"ח תקנ"ט, ט.

82 ויש שחששו לדבריו, ראו: כל המתאבל עליה, פרק מט, אות ו, הע' 52.

83 ראו: חזון עובדיה, ארבע תעניות, עמ' שח-שט.

84 אין בדברינו כדי לקבוע הלכה למעשה, אלא בעיקר ניסיון להבין את התודעה שמתוכה פועלים הנוהגים כך.

לאורך הדיון סקרנו מגוון אפשרויות להבין את איסור לימוד התורה בתשעה באב. פתחנו באפשרות שלפיה יסוד האיסור הוא בשמחה שבלמוד, וחקרנו אם מדובר בהנאה הנגרמת לאדם בפועל או לשמחה הפנימית שקיימת במפגש עם התורה. לאחר מכן ראינו את האפשרות שיסוד החיוב הוא בחובת השתיקה שבאבלות וקיישרנו אותה לאיסור להסיח את הדעת לדברים אחרים.

בהמשך הצענו גישה נוספת, שלפיה האיסור הספציפי על לימוד תורה קשור לביטול התורה העמוק שכרוך בחורבן. ראשית, בביטול שנגרם בעקבות החורבן והגלות - הן ברמה הטכנית של טלטולי הדרך והגזירות, והן ברמה המהותית של הניתוק מארץ ישראל ופירוק הסנהדרין; ושנית, בביטול החיבור הפנימי לתורה אשר הוא הביא לידי חורבן מלכתחילה. הצענו להבין את ההימנעות מלימוד כהנכחה של השתיקה האלוהית הרועמת וכהפגמת הפגמים הקיימים בקשר שלנו לתורה במצבו הנוכחי.

תשעה באב הוא נקודת שפל של תהליך. משל המובא בשם ר' הלל מפאריטש ממשיל את הקב"ה לאדמו"ר שדורש בפני חסידיו, ופתאום מתחיל לגמגם (אלו ג' שבתות הפורענות) עד שמשנתק לחלוטין, אך מיד לאחר מכן הוא אוזר כוחות חדשים ומתחיל שוב, בעוצמה שלא הייתה לו קודם לכן. מיד אחרי תשעה באב אנו קוראים את פרשת ואתחנן, ומקבלים מחדש את הלוחות השניים ועליהם עשרת הדברות. כתב על כך המגיד מקוז'ניץ בספר עבודת ישראל (פרשת דברים ד"ה כמו):

כי בתשעה באב אסור ללמוד תורה ועליו נאמר 'הפרו תורתך', לכן תיכף אחריו קורין פרשת ואתחנן עם עשרת הדברות להתחיל התורה ולקבל עול מלכות שמים מחדש.

מתוך השתיקה מופיעה התחלה חדשה, תהליך חדש שסופו בהוצאת ספר התורה של הכהן הגדול מארון הברית שבקודש הקודשים.